

مقدمه

اصولاً آمایش سرزمین را مهندسی ترتیبات بهره‌وری بهینه از ظرفیتهای اجتماعی و طبیعی می‌دانند. از این‌رو، مقوله آمایش سرزمین به عنوان تبیین دیدگاه درازمدت توسعه ملی و منطقه‌ای دربرگیرنده تدوین اصلی‌ترین جهت‌گیریهای توسعه بلندمدت کشور از منظر توسعه ملی و تعیین و تبیین بازتابهای سرزمینی آن و ایجاد هماهنگیهای بین منطقه‌ای و بین بخشی و تصویر بازتابهای سرزمینی مرحله توسعه‌یافتگی بخشهای مختلف در سطح ملی می‌باشد. مجموعه فنون و روشهای مورد استفاده برای قانونمند کردن و انتظام فضایی اقدامات اثرگذار بر نحوه مکان‌گزینی و استقرار فعالیتهای اجتماعی و اقتصادی در فضای سرزمینی نیازمند برنامه‌ریزی فضایی است. برنامه‌ریزی فضایی می‌کوشد تا بر توسعه فضایی به مفهوم عام، به‌ویژه بر تضادهای آشکار موجود در سیاستهای عمومی که موجب ناپایداری می‌شوند، اثرگذار باشد. بدین‌سان، توسعه فضایی به پراکنش فیزیکی پدیده‌های طبیعی و انسان‌ساخت و فعالیتهای انسانی در سراسر سرزمین و همچنین بر نحوه توزیع فعالیتهای اقتصادی و اجتماعی بر حسب کیفیت آنها (مثلاً تفاوت‌های موجود در بین واحدهای همسایگی از لحاظ دسترسی به امکانات) تأکید می‌ورزد. بنابراین، برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین، بر مبنای مقیاس و با تأکید بر قابلیت‌های مختلف نظام‌های فضایی، از جوامع محلی و مناطق گرفته تا سطح ملی را دربر می‌گیرد و می‌تواند به طور هم‌زمان شامل برنامه‌ریزی روستایی، شهری و منطقه‌ای باشد.

بنابراین، برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در طول چند دهه گذشته از رویکرد کاربری اراضی مبتنی بر مقررات و کنترل زمین (رویکرد کلاسیک) به رویکردی با دامنه وسیع‌تر تبدیل شده است که هدف آن بهترین استفاده از فضای سرزمینی از طریق ارزیابی تقاضاهای رقیب و توجه به اصول توسعه پایدار فضایی است. برای دستیابی به این هدف، عوامل اجتماعی، اقتصادی و محیطی برای اتخاذ تصمیم مناسب‌تر در راستای توسعه پایدار به کار گرفته می‌شوند. در چهارچوب چشم‌اندازهای جدید، برنامه‌ریزی بر محور چهار ایده اصلی شکل می‌گیرد: فضایی، پایداری، یکپارچگی و جامعیت. به این ترتیب، بُعد فضایی نه تنها دارای اهمیت بسیار است، بلکه جزء لاینفک برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای در نظر گرفته می‌شود. اینک از این منظر، محتوای این کتاب در هشت فصل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و تبیین شده است.

فصل اول به تقسیمات فضایی، مفاهیم و کارکردهای آمایش سرزمین می‌پردازد. به منظور بررسی و تبیین این فصل مواردی از قبیل برنامه‌ریزی فضایی، زمینه‌ها و کارکردها، تقسیمات فضایی و تشکیلات تهیه طرحها، مفهوم آمایش سرزمین و ماهیت آن، ضرورت تهیه طرحهای آمایش سرزمین، جایگاه آمایش سرزمین در نظام برنامه‌ریزی کشور و راهبردهای توسعه آمایشی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

فصل دوم به برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در جهان و ایران اختصاص یافته است. این فصل حاوی مطالبی شامل زمینه‌های پیدایش برنامه‌های آمایشی در دنیا، سابقه برنامه‌های آمایشی در جهان، سابقه برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در ایران قبل از انقلاب اسلامی، آمایش سرزمین پس از انقلاب اسلامی، آمایش سرزمین در وضع موجود جهان، ساختار فعلی سازمان فضایی و آمایشی در ایران، عوامل مؤثر در شکل‌گیری سازمان فضایی، عناصر ساختار فضایی، ویژگیهای ساختاری سازمان فضایی، عدم تعادل کلی در ساختار فضایی کشور، تحلیل عملکرد سازمان فضایی کشور، نقاط قوت و ضعف سازمان فضایی موجود کشور، شاخصهای اقتصادی-اجتماعی در مناطق

کشور، توزیع فضایی جمعیت و نیروی انسانی، توزیع منابع طبیعی، توزیع فعالیتهای صنعتی و معدنی و سرانجام، تصویری از عدم تعادلها در سرزمین ملی می‌باشد.

فصل سوم مدل‌های اقتصادی در برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین را بررسی می‌کند. در این فصل میزان فعالیت، مدل‌های اقتصادی و اشتغال در زمینه تحلیل فعالیتها و پیش‌بینی اشتغال به طور کامل و مفصل مورد بررسی قرار گرفته است که برخی از این مدلها عبارت‌اند از: ضریب فعالیت، نرخ فعالیت عمومی جمعیت، نسبت وابستگی ناخالص، ضریب تکفل، نرخهای اشتغال، روش ضریب مکانی، مدل پیش‌بینی اشتغال به روش اقتصاد پایه، مدل تغییر سهم، مدل فزاینده اشتغال و جمعیت، مدل مزیت نسبی، شاخص لیزنر، شاخصهای مدرن و مثالهای عملیاتی، مدل اقتصادی الماس پورتر و غیره.

فصل چهارم به مدل‌های ارزیابی توان اکولوژیکی سرزمین می‌پردازد. در فرایند توان اکولوژیک اصولاً ارزیابی اکولوژیکی به مواردی چون تعیین حالتها و روندهای فیزیکی یا زیست‌شناختی، هدایت و کنترل ارزیابیهای تأثیر محیطی، انتخاب راهکارهای عملیات ترمیم و بازسازی، اجرای عملیات بازسازی، مدیریت اکوسیستمها و حیات وحش مرتبط با آن و ارزیابی کارایی نظارت بلندمدت می‌پردازد. این فصل برای تبیین این کارکردها به بررسی فرایند توان اکولوژیکی سرزمین، منابع توان اکولوژیکی سرزمین، شاخصهای توان اکولوژیکی سرزمین، شاخص ارزیابی گونه‌ها (مانند شاخص شانون، شاخص سیمسون، شاخص پیلو و شاخص مارگلف)، ماتریس متوسط گوناگونی و متوسط پراکندگی تاکسونومی، مدل‌های ارزیابی توان اکولوژیکی سرزمین (مانند مدل اکولوژی کاربری جنگلداری، مدل اکولوژیکی کاربریهای کشاورزی و مرتع‌داری، مدل اکولوژیکی آبی‌پروری، مدل اکولوژیکی حفاظت از محیط زیست، مدل اکولوژیکی توریسم و مدل اکولوژیکی توسعه شهری، روستایی و صنعتی)، روشهای ارزیابی توان اکولوژیکی سرزمین (مانند روش تناسب براساس محدودیتهای خاک، روش جستالت، روش پارامتریک، روش سیستمیک، روش پارامتریک مبتنی بر تلفیق بهینه و روش سیمای سرزمین)، مدل جای پای اکولوژیک، روش تحلیل شبکه، روش ارزیابی پتانسیل بیابان‌زایی و روش دلفی می‌پردازد.

فصل پنجم به مدل‌های جمعیتی در برنامه‌ریزی آمایش سرزمین اختصاص یافته است. در بررسیهای جمعیتی یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد کانونهای زیستی و اجزاء و عناصر تشکیل‌دهنده آن انسان و فعالیتهای مختلف وی در سرزمین است. بنابراین، هیچ تردیدی نیست که اساس برنامه‌ریزی فضایی و سرزمینی را بررسیهای جمعیتی و شاخصهای مختلف جمعیت در گذشته، حال و آینده تشکیل می‌دهد. بنابراین، پیش‌بینی جمعیت در برنامه‌ریزی اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و غیره اولین گام در برنامه‌ریزی است. برای برآورد جمعیت، مدل‌های مختلفی وجود دارد. بعضی از این مدلها فقط کل جمعیت را به دست می‌دهند؛ برخی دیگر از روشها و مدلها ویژگیهای خاصی دارند، یعنی با مقایسه چگونگی رشد بخشی از جمعیت با بخش دیگری از آن، به پیش‌بینیهای خاصی دست می‌یابند. بنابراین هر کدام از انواع مختلف مدل‌های جمعیتی ویژگیهای خاص خود را دارند که انتخاب نوع مدل و استفاده از آن در درجه اول به اطلاعات موجود در زمان و سپس به هدف برنامه‌ریزی بستگی دارد. در این فصل، روشهای مختلف و مدل‌های گوناگون افزایش و پیش‌بینی جمعیت به طور کامل مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند، از جمله روش اندازه‌گیری افزایش جمعیت، بررسی میزان باروری و ولادت، بررسی میزان مولید و شاخصهای آن، بررسی

وضعیت مرگومیر، اصول روشها و مدل‌های پیش‌بینی جمعیت، روشهای پیش‌بینی جمعیت، مدل‌های پیش‌بینی جمعیت و سرانجام، روشهای برآورد مهاجرت.

فصل ششم مدل‌های برنامه‌ریزی راهبردی را بررسی می‌کند. امروزه سازمانها با محیطی متلاطم و ناآرام روبه‌رو هستند. تهدیدهای محیطی از هر سو حیات و بقای سازمانها و سرزمینها را تهدید می‌کنند. بنابراین سازمانها باید جایگاه فعلی خود را بشناسند، نقاط قوت و ضعف خود را دقیقاً تحلیل کنند و با تکیه بر قوتها از فرصتهای محیطی استفاده و خود را برای برخورد با تهدیدها آماده کنند. این مهم در قالب برنامه‌ریزی راهبردی امکان‌پذیر است. در این فصل مدل‌هایی که فرایند برنامه‌ریزی راهبردی را مورد بحث قرار داده‌اند بررسی می‌شوند که عبارت‌اند از: مدل میتن‌برگ، مدل دیوید و هانگر، مدل گروه مشاوران بوستون، مدل تجزیه و تحلیل سوات^۱، مدل جنرال الکترونیک، مدل پورتر، مدل برایسون و نهایتاً مدل کارت امتیازی موزون. فصل هفتم مربوط به مدل‌های اندازه و نظام استقرار فضایی شهری است. سازمان فضایی متعادل در مناطق و شهرها نوعی از پایداری شهری است که این پایداری زمانی محقق خواهد شد که هماهنگی و سازگاری بین توزیع فعالیتها در شهرها به وجود آید. توزیع فعالیتها در شهرها که نتیجه بارز جدایی‌گزینی اکولوژیکی است بر توزیع فضایی جمعیت در مناطق و نواحی شهری تأثیرگذار است. برای بررسی توزیع فعالیتها در نقاط مختلف یک منطقه یا در پهنه سرزمین، از مدل‌های مختلفی استفاده می‌شود که برخی از آنها شامل مدل رتبه-اندازه شهری، مدل ترازنامه^۲، ضریب تمرکز، ضریب توزیع، مدل ضریب کشش‌پذیری و سرانجام، مدل ضریب آنتروپی می‌باشند.

فصل هشتم به مدل‌های رتبه‌بندی شهرها و مناطق می‌پردازد. اصولاً توزیع منابع توسعه (منابع انسانی، منابع مالی، قدرت، شبکه‌های ارتباطی، زیرساختها و غیره) میان نواحی مختلف به طور یکنواخت تقسیم نشده است؛ در نتیجه، تحلیل میزان برخورداری و سنجش توسعه نواحی شهری- منطقه‌ای و بررسی روند تغییرات آنها در حقیقت گام مؤثر در جهت آگاه نمودن دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی به منظور اختصاص منابع توسعه به مناطق مختلف با رویکرد کارایی و سازگاری (آمایش سرزمین) است که موجبات توسعه پایدار سرزمینی را فراهم خواهد ساخت. در این فصل برخی از مدل‌های رتبه‌بندی شهرها و مناطق، شامل مدل امتیاز استاندارد شده، شاخص ترکیبی توسعه انسانی، مدل تاکسونومی عددی، مدل‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره، فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) و نهایتاً مدل تاپسیس بررسی می‌شود.

شایان ذکر است که قاعدتاً این اثر عاری از نقص نخواهد بود، لذا نویسندگان از تمامی صاحب‌نظران، به خصوص جغرافی‌دانان انتظار دارند که ما را از رهنمودهای سازنده خویش بهره‌مند نمایند تا در چاپهای بعدی بر غنای علمی این کتاب افزوده گردد. در پایان جا دارد تا از زحمات سرکار خانم سحر تیموری که مسئولیت تایپ و صفحه‌آرایی اولیه و خانم ندا طاهری که مسئولیت ویراستاری کتاب را برعهده داشته‌اند، صمیمانه تشکر نماییم.

---

۱. SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats)

۲. balance sheet